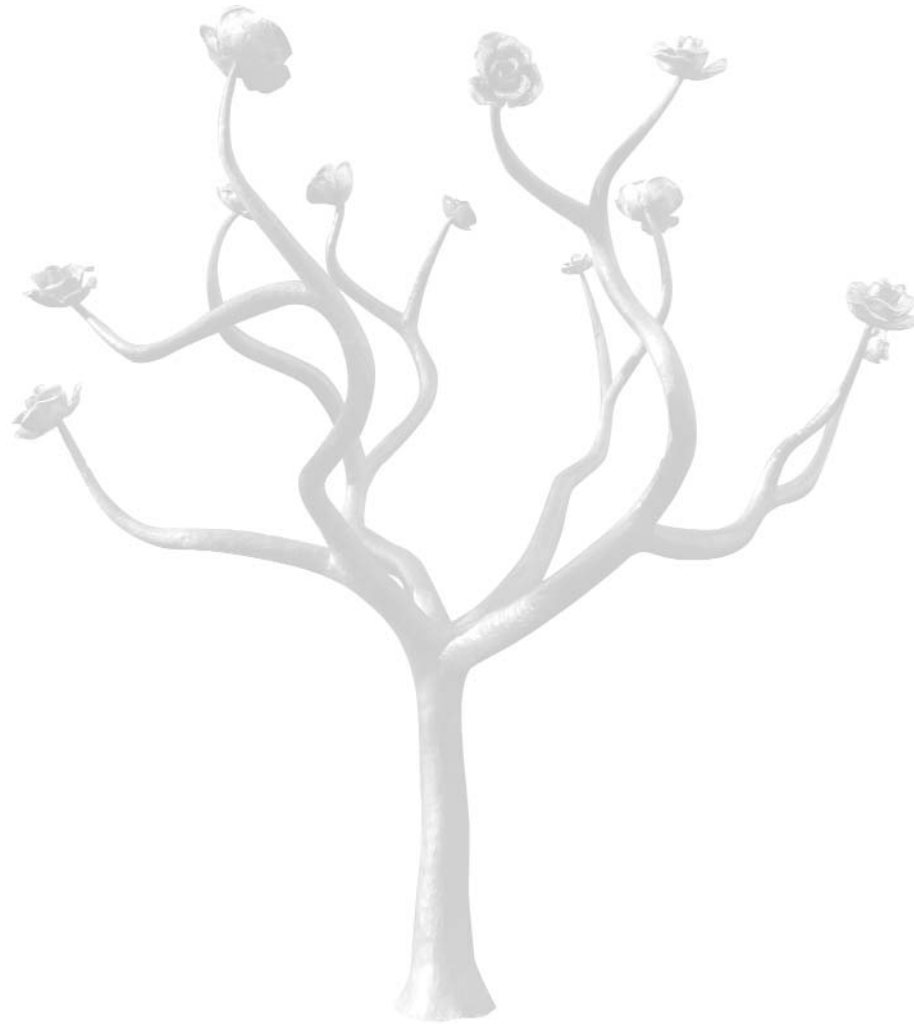

Van Zwolle
naar Westerbork
en verder

*'Dit alles meemaken is haast teveel voor een mensch.'*¹

*'Nog éénmaal op aarde moest hun klacht,
hun aanklacht weerklinken. Niets was meer over
van de allerschamelste have hunner laatste uren,
hun as was op de winden verstrooid.'*²

Van Zwolle naar Westerbork en verder

Wim Coster

www.historischcentrumoverijssel.nl

5	Een splinter van het verleden
7	Joods Zwolle
7	Oorsprong
8	<i>Geweerd uit het openbare leven</i>
12	<i>Anti-joodse maatregelen</i>
17	Van Zwolle naar Westerbork en verder
18	<i>Op de verkeerde tijd op de verkeerde plaats</i>
21	Na de oorlog
22	<i>Bij operatie wel naar 'gewoon' ziekenhuis</i>
26	Nachtwake
38	Gered door een Duits soldaat
47	Toelatingsexamen
52	<i>WesterborkPortretten</i>
52	<i>'Stukken betreffende'</i>
53	Zigeuners op transport gezet
56	Niet voorbij
60	<i>Iris Le Rütte</i>
62	Noten
64	Illustratieverantwoording
64	Colofon

Pagina 2: De Zwolse chirurg J.J. Reinking fotografeerde in 1942 zijn zoons Willem (links) en Hans op de step in het Ter Pelkwijkpark, bij het bordje 'Voor Joden verboden'.

'Zuweilen muss einer da sein, der gedenkt', aldus het motto bij *Ondergang*.³ Vijftien jaar werkte Jacques Presser aan dit tweedelige boek over, zoals de niets verhullende ondertitel zegt, '*de vervolging en verdelging van het Nederlandse Jodendom 1940-1945*.' Presser beschouwde het als zijn roeping de tolk te zijn van degenen die, 'tot een eeuwig zwijgen gedoemd', zó toch nog hun stem konden doen horen.⁴

Het boek veroorzaakte -net als de boeken en tv-programma's van Lou de Jong- een schokbeweging. Sinds de eerste druk in april 1965 verschenen talloze herdrukken, de laatste nog in 2005. Ondertussen zagen ook vele andere publicaties over het lot van de joden tijdens de Tweede Wereldoorlog het licht, evenals films, documentaires, lesprogramma's, monumenten en andere gedenktekens, en kunstwerken. Er werden synagoges gerestaureerd en -zij het vaak in een andere functie- weer in gebruik genomen, graven werden in kaart gebracht en hersteld. In 1983 werd het Herinneringscentrum Kamp Westerbork geopend, via het internet werden 'virtuele gedenktekens' opgericht ...

In dit kleine drieluik 'een splinter slechts van het verleden, ook van dit verleden' gaat het over de geschiedenis van joods Zwolle tijdens de Tweede Wereldoorlog. En de manier waarop die geschiedenis, niet alleen hier na een aanvankelijk zwijgen, vorm heeft gekregen en krijgt.

Het eerste deel laat een korte historische schets zien, met het accent op de oorlogsperiode. Daarmee worden tegelijkertijd enkele belangrijke lokale publicaties gememoreerd, die in de laatste decennia over dit onderwerp zijn verschenen.⁵ Het tweede deel biedt een impressie in woord en beeld van de Nachtwake in 2005. Op 13 en 14 april van dat jaar werd zo het lot van een groot deel van de Zwolse joden herdacht. Het laatste deel van dit boekje vertelt over de totstandkoming en de betekenis van het kunstwerk 'De Rozenboom', dat op 3 oktober 2008 werd onthuld in het voorplantsoen van het voormalige gebouw van het Gymnasium Ceeleum. In het naastgelegen gymnastieklokaal van deze school werd op 2 en 3 oktober 1942 een grote groep Zwolse joden bijeengebracht, om daarna, niet als laatsten, te worden weggevoerd: van Zwolle naar Westerbork en verder.

Kinderen uit de omgeving van de Seringenstraat in Assendorp. De foto werd gemaakt op 8 april 1943, kort voordat het overgrote deel van de toen nog in Zwolle wonende joden werd gedeporteerd. Op de achterste rij staan van links naar rechts: Cootje Maazen, Dick Deelstra, Juppi Krammer, Mietje Krammer, Bep Maazen en Sientje Batterink. In de middelste rij: Geesje Takken, Henkie Wonink, Janna Bomhof, David Krammer, Fietje Krammer, Annie Jansen en Aleitje Bruins. In de voorste rij: Paulientje Corijn, Wimmie van de Heuvel, Carla van Drongelen en Jan Bomhof.

Mietje Krammer (1929) en Fietje Krammer (1931) zijn samen met hun moeder, Engeltje Krammer-van Gelderen (1898), op 28 mei 1943 omgekomen in vernietigingskamp Sobibor. David Krammer (1931) en Juppi Krammer (1927) werden daar op 16 juli 1943 eveneens vermoord.⁶ Vader Salomon Krammer was al op 29 juni 1942 overleden in Mauthausen (zie ook p. 20).

Joods Zwolle

‘Het jaar 1721 kan gezien worden als het jaar waarin de later zo bloeiende joodse gemeente van Zwolle ontstond’, aldus het *Herinneringsboek Joods Zwolle 1940-1945*.⁷ Het boek bevat 499 namen van in Zwolle woonachtige joden, die in de donkere oorlogsjaren slachtoffer werden van de Nazi-terreur. Toen de oorlog begon kende Zwolle een levendige joodse gemeenschap van ongeveer 800 leden. Hun geschiedenis gaat terug tot het midden van de veertiende eeuw.

Oorsprong

Het ontstaan van de joodse gemeenschap in Zwolle hing samen met de oprichting van een handelsmaatschappij die in belangrijke mate werd gefinancierd door Amsterdamse joden. Uit oude bronnen blijkt echter, dat er al veel eerder sprake was van de aanwezigheid van joden in Zwolle. Zo zouden zij in augustus 1349, in een tijd waarin de pest woedde over Europa, ‘ter ere van God’ zijn verbrand. Uit latere eeuwen zijn ook sporen van joodse aanwezigheid in de stad bekend, maar pas in 1721 ontstond, zoals gezegd, in Zwolle een joodse gemeente. Al in het volgende jaar werd van de Zwolse overheid toestemming verkregen om een eigen begraafplaats te stichten op de Luurderschans, net buiten de stad. Sinds 1746 was er sprake van een Synagoge in de Oude Munt aan de Bitterstraat en vanaf 1758 kreeg de joodse gemeente de beschikking over de Librije bij het voormalige Broerenklooster. In 1772 werd de eerste opperrabijn, David Jacob Stibbe, aangesteld.

Ondertussen groeide het aantal joden in de stad gestaag; in 1779 werden er 240 geteld. Net als katholieken en andere niet-hervormden bleven de joden echter ‘tweederangs-burgers’. Toch heerste er ‘een tamelijk tolerant klimaat ten opzichte van de joden. Bij de inwijding van de nieuwe Synagoge in de Librije gaven bijvoorbeeld burgemeesters acte de présence. De aanwezigheid van joodse kooplieden had voor de stad ongetwijfeld positieve economische gevolgen; ook een reden waarom zij getolereerd werden.’⁸

Geweerd uit het openbare leven

De Duitse wurggreep begon in januari 1941 te knellen. Die maand verscheen Verordening 6/1941, 'betreffende de aanmeldingsplicht voor personen van geheel of gedeeltelijk joodschen bloede.' De aanmelding diende schriftelijk te geschieden en gold voor alle joden, ook immigranten. Een maand later kregen Zwolse joden via de plaatselijke pers een oproep van burgemeester Van Karnebeek om zich te laten registreren.

De registratieplicht werd massaal opgevolgd. Tot 1 april 1941 meldden zich in Zwolle 781 personen, bijna de gehele joodse populatie. Zo kregen de bezetters een schat aan gegevens binnen: naam, geboortedatum, burgerlijke staat, beroep en adres. De 'J' die in het later ingevoerde persoonsbewijs werd gestempeld, was in feite een brandmerk. Deze letter onderscheidde joden en niet-joden. Nico Herschel beschreef in zijn dagboek de hartelijke gevoelens die er voor de oorlog bestonden tussen een Zwolse ijssalonhouder van Italiaanse komaf en een groepje joodse plaatsgenoten. In die vriendschappelijke verhoudingen kwam evenwel verandering, bleek tijdens een bijeenkomst van de Zwolse horeca in mei 1941. Het ging daarbij over de vraag of joodse stadsgenoten de toegang moest worden geweigerd.

Aanleiding tot de bijeenkomst vormden waarschijnlijk een paar rulletjes. In het voorjaar namelijk, hadden geüniformeerde NSB-ers en leden van de WA (de Weerafdeling of Weerbaarheidsafdeling van de NSB) enkele malen café's bezocht met de bedoeling om joodse gasten eruit te zetten. Op een paar plaatsen had dit geleid tot een treffen met andere bezoekers, waarbij klappen waren gevallen. Tijdens de bijeenkomst van de horecamensen stemden twee personen vóór een toegangsverbod: één van hen was de Italiaanse ijssalonhouder...

In juli volgde een landelijk verbod voor joden om cafés te bezoeken. Ook mochten zij geen kamers meer huren in hotels of pensions en geen plantsoenen betreden. Aan de ingangen van dergelijke plaatsen moesten, evenals bij bioscopen en schouwburgen, borden worden

De Synagoge kort na de inwijding in 1899.

Nieuwe Markt - Gezicht op de Israelitische Kerk
235 - Uitg. Hollandia Amsterdam

geplaatst met de goed leesbare tekst 'Verboden voor Joden'. Het waren allemaal maatregelen die het de joden moeilijk, zo niet onmogelijk maakte een normaal leven te leiden. Ze werden in Zwolle weliswaar gedeeltelijk teruggedraaid, maar de eveneens verplichte borden aan de gemeentegrens met het opschrift 'Beperkte bewegingsvrijheid voor joden, Verordening 20/1941' bleven staan. Ook de borden bij park Eekhout en het openluchtbad werden gehandhaafd.

Intussen gingen de anti-joodse maatregelen door, zoals op de Veemarkt. En weer werden die maatregelen voorafgegaan door NSB-provocaties. Tijdens de markt van 18 juli 1941 ontstonden ongeregelheden, waarna politiecommissaris Stienstra zeven joden van de markt liet verwijderen. Een week later gebeurde hetzelfde en ditmaal werden er vijftig joden verwijderd. Op 1 augustus verbood Stienstra, met steun van de bezetter, de aanwezigheid van joden op en om de Veemarkt. Burgemeester van Karnebeek protesteerde, ook vanwege het verlies aan inkomsten voor het gemeentelijk slachthuis. Een nieuwe verordening maakte aan die discussie een eind. Vanaf 15 september 1941 was het joden in het gehele land niet meer toegestaan abattoirs, markten, veilingen en goederenbeurzen te bezoeken. Wreed, maar het ergste moest nog komen.⁹

Het gebouw aan het Broerenkerkplein waar van 1758 tot 1899 de Synagoge was gevestigd, op een foto die kort voor 1940 werd gemaakt. Later werd hier een restaurant gevestigd, dat werd genoemd naar de functie die het gebouw oorspronkelijk had: librije ofwel bibliotheek.

In 1796, na de komst van de Fransen, kregen zij, dankzij het principe van de 'gelijkheid' dat door de Franse revolutionairen werd gepredikt, burgerrechten. Na het vertrek van de Fransen werd Zwolle in 1814 aangewezen als hoofdplaats van het ressort Overijssel. De toenmalige opperrabijn, Hartog Josua Hertzveld, vestigde zich hier in de stad. 'Hij voerde wijzigingen door in de synagogediensten onder invloed van de in het begin van de 19e eeuw veldwinnende gedachte dat de joden zich moesten aanpassen aan hun omgeving. Nederlandse joden moesten joodse Nederlanders worden.' Eén van de veranderingen die hij wilde was, dat het Jiddisch als voertaal werd vervangen door het Nederlands. Ook het joodse onderwijs moest worden vernederlandsd. Het Hebreeuws werd een kerktaal. De joodse gemeente in Zwolle groeide gestaag en telde rond 1900 zo'n 700 leden. Overal in de stad woonden joden, maar toch vooral in het gebied rond de Synagoge in de Librije, een arm gedeelte van de stad.

Anti-joodse maatregelen

Gedurende de oorlog werden verschillende maatregelen ingesteld, waardoor joden steeds meer werden afgescheiden van de rest van de Nederlandse bevolking.

Datum	Gebeurtenis/maatregel
1940	
1 juli	• Joden moeten de luchtbescherming verlaten.
5 oktober	• Overheidspersoneel moet Ariër-verklaring tekenen.
21 november	• Aankondiging gaat uit, waarbij joden uit hun overheidsfuncties worden ontheven.
1941	
10 januari	• Registratieplicht voor joden.
5 februari	• Artsen moeten opgeven of zij van joodse bloede zijn of niet.
13 februari	• Vorming van de Joodse Raad voor Amsterdam.
22 en 23 februari	• Razzia's in Amsterdam.
31 maart	• Oprichting van de Zentralstelle für jüdische Auswanderung: Centraal Kantoor voor Emigratie van Joden.
1 mei	• Joden mogen maar beperkt werkzaam zijn in vrije beroepen. • Joden worden verplicht om hun radio toestellen in te leveren.
4 juni	• Bewegingsvrijheid van joden wordt beperkt
1 september	• Joodse kinderen moeten naar aparte, joodse, scholen.
15 september	• Plakkaten met opschriften 'Verboden voor Joden'
19 september	• Joden mogen geen bezoeken meer brengen aan parken, die-rentuinen, cafés, restaurants, hotels, pensions, schouwbur-gen, cabarets, variéte's, bioscopen, sportinrichtingen, concer-ten, openbare bibliotheken, leeszalen of musea.
7 en 8 oktober	• Razzia's op joden in de Achterhoek, Arnhem Apeldoorn en Zwolle.
1 november	• Joden moeten verenigingen waar ook niet-joden lid van zijn verlaten.

Marktkoopman Ruben Veterman.

Niet alleen in sociaal-economische zin vertoonde de joodse gemeenschap een divers beeld, ook in politieke en religieuze zin was dit het geval. Enerzijds was er een orthodoxe stroming, die vooral begon te bloeien na de komst in 1902 van Samuel Juda Hirsch als opperrabijn. Ook de stichting van een nieuwe Synagoge aan de toenmalige Schoutenstraat, in 1899, droeg bij aan de positie van deze richting. Anderzijds kwam het joodse volksdeel ook in contact met stromingen als liberalisme, socialisme en zionisme. Deze streefden alledrie naar een oplossing van het 'joodse vraagstuk', het probleem van de assimilatie. 'Een algehele assimilatie van het joodse volksdeel werd in de weg gestaan door religieuze en raciale bezwaren. Het liberalisme wilde staat en samenleving vrijmaken van door godsdienst en tradities bepaalde regelgeving, het socialisme was een internationale stroming waarin (raciale of religieuze) herkomst niet, maar de arbeidersstrijd wel telde en het zionisme trachtte in de beste tradities van het nationalisme een oplossing te bewerkstelligen door de stichting van een eigen staat voor het eigen volk.'¹⁰

Maar deze verschillen binnen de joodse gemeenschap werden, net als

1942	
1 januari	<ul style="list-style-type: none"> Joden mogen geen niet-joods huishoudelijk personeel meer hebben.
9 januari	<ul style="list-style-type: none"> Openbaar onderwijs is voor joden verboden.
10 januari	<ul style="list-style-type: none"> Eerste joden vertrekken uit Amsterdam naar speciale joodse werkkampen in Nederland.
17 januari	<ul style="list-style-type: none"> Zaandamse joden moeten naar Amsterdam verhuizen. Begin van de concentratie van joden in het <i>Judenviertel</i>, het Jodenkwartier, in Amsterdam.
23 februari	<ul style="list-style-type: none"> Autorijden voor joden verboden. Persoonsbewijzen voor joden moeten van een 'J' zijn voorzien.
25 maart	<ul style="list-style-type: none"> Joden mogen niet meer met niet-joden trouwen. Buitenechtelijke seksuele omgang met niet-joden zal zwaar gestraft worden.
24 april	<ul style="list-style-type: none"> Een groot aantal joodse slagerijen moet sluiten.
2 mei 1942	<ul style="list-style-type: none"> Verordening waarbij het dragen van de Jodenster verplicht wordt gesteld. Het is een gele lap met daarop gedrukt de Davidster. In de ster staat in het zwart woord 'Jood'. De Davidster moet altijd zichtbaar en in het openbaar gedragen worden.

Prijs: 4 cent of 1 textielpunt.

Een groep mannen van het joodse werkkamp Arriën, nabij Ommen.

Begin januari 1942 moesten honderden joodse mannen huis en haard verlaten om ver weg te gaan werken in speciale kampen. Ze kwamen terecht in meer dan veertig zogeheten werkverruimingskampen in vooral Noord- en Oost-Nederland. Deze kampen bleken uiteindelijk een voorportaal van deportatie naar kamp Westerbork en de vernietigingskampen in het Oosten. Overijssel kende de kampen De Vecht (Gemeente Dalfsen-Nieuwleusen), Balderhaar, Kloosterhaar, Molengoot (Gemeente Hardenberg), Twilhaar (Gemeente Hellendoorn), Arriën, De Witte Paal (Gemeente Ommen), Beugelen, De Conrad, Het Wijde Gat (Gemeente Staphorst).¹¹

elders, overschaduwde door de toenemende dreiging die sinds het begin van de jaren dertig over Europa kwam. De machtsovername door Hitler en de zijnen in 1933 en de anti-joodse maatregelen in Duitsland zorgden voor veel onrust. Na de *Reichskristallnacht* in 1938 -de nacht van 9 op 10 november, waarin in Duitsland een grootscheepse pogrom tegen de joden plaatsvond- kwam er een stroom joodse vluchtelingen op gang, ook naar Zwolle. Van de ruim 800 joden die Zwolle telde op 1 januari 1940 waren er 121 van buitenlandse origine.¹²

12 mei	• Joden mogen geen rekening meer hebben bij de Postgiro dienst.
5 juni	• Volledig reisverbod voor alle joden.
12 juni	• Joden mogen geen groenten in niet-joodse winkels kopen. Elke sport voor joden is verboden.
26 juni	• De Joodse Raad wordt ingelicht over deportatie van joden naar het Oosten.
30 juni	• Joden mogen na 20.00 uur 's avonds niet meer op straat zijn. Zij mogen niet meer fietsen.
6 juli	• Telefoneren voor joden verboden, joden mogen niet meer bij niet-joden op bezoek.
15 juli	• De eerste deportatie trein met 1127 slachtoffers vertrok vanuit Hooghalen naar Birkenau.
17 juli	• Joden mogen alleen winkelen tussen 3 en 5 uur 's middags
31 juli	• Joden mogen niet meer in kapsalons komen
augustus	• Joden in Nederland gedurende de gehele maand onderworpen aan razzia's.
8 september	• In Den Haag mogen joden niet meer op publieke banken zitten.
15 september	• Studieverbod voor joodse studenten.
2 en 3 oktober	• Razzia's op joodse werkkampen.
1943	
16 januari	• De eerste joden komen in Vught aan.
5 mei	• De <i>Reichsführer</i> SS Heinrich Himmler wenst dat in de loop van dit jaar zoveel joden als menselijkerwijs mogelijks is, naar het Oosten op transport worden gesteld.
29 september	• Laatste grote razzia op joden in Amsterdam.
december	• Er wordt een begin gemaakt met het oproepen van gemengd gehuwde joden voor werkkampen. Het joodse vraagstuk in Nederland wordt beschouwd te zijn opgelost.

Van Zwolle naar Westerbork en verder

Op 10 mei 1940 werd Nederland bezet door Duitse troepen en in feite veranderde daarmee op slag de positie van de joodse gemeenschap hier te lande. De situatie in Duitsland was bekend, kan achteraf worden gezegd, zeker na november 1938 toen overal joden 'werden mishandeld en opgepakt, synagogen in vlammen opgingen, roof en diefstal op ongehoorde schaal plaats vonden, dit alles gevolgd door een uitplundering en ontrecting zonder weerga. Het leek toen al niet erger te kunnen, maar het kon nog erger, het werd nog erger en véél erger.'¹³

Toch keerde na de aanvankelijke paniek de rust snel terug. Maar het was alles slechts schijn. De verregaande discriminatie van de joden zoals die in Duitsland was toegepast, begon ook in Nederland, ook in Zwolle. De eerste anti-joodse maatregel werd afgekondigd op 6 juli 1940 toen joden, samen met andere 'verdachte' groepen, werden uitgesloten van de Luchtbeschermingsdiensten. Het leek nog tamelijk onschuldig, maar in oktober 1940 werd reeds de maatregel van kracht, dat er in overheidsdienst geen personen van 'geheel of gedeeltelijk joodse bloede' aangesteld of bevorderd mochten worden. 'Als jood werd ieder persoon beschouwd met twee joodse ouders en/of minimaal drie naar ras voljoodse grootouders die bovendien behoorden tot de kerkelijke gemeente.'¹⁴

De maatregelen gingen al spoedig verder. Op 22 november 1940 werden alle joodse overheidspersoneelsleden, in opdracht van rijkscommissaris Seyss-Inquart, 'ontheven van waarneming van hun functies'. Kort gezegd: zij werden ontslagen en die maatregel werd op 1 maart 1941 officieel bekrachtigd. In Zwolle ging het om vier joden, vijf jodinnen en een half-joodse vrouw. De joodse gemeenteraadsliden werden per gelijke datum uit hun functie gezet. 'En zo gingen de Joden eruit, voordat ze eraan gingen.'¹⁵

In 'willekeurige volgorde' worden hier andere voorbeelden genoemd van de manier waarop joden in toenemende mate werden gestigmatiseerd en geïsoleerd; zij mochten niet meer in parken en andere openbare gelegenheden komen, zij mochten niet meer naar de veemarkt, zij moesten radio's en fietsen inleveren, op hun persoonsbewijs kwam een 'J' te staan, zij moesten een gele Davidsster dragen, joodse kinderen moesten onderwijs volgen op speciaal daarvoor gestichte joodse scholen in de Voorstraat en aan de

Op de verkeerde tijd op de verkeerde plaats

Op zaterdag 22 en zondag 23 februari 1941 werden in het Amsterdamse jodenkwartier zo'n vierhonderd jonge joden opgepakt. Het was de eerste grote razzia in ons land. De protesten daartegen leidden tot de Februaristaking, maar aan het lot van de vijftientigjarige Zwollenaar Henri Silberberg, die voor zaken in de hoofdstad was en bij toeval werd opgepakt, kon dit niets meer verhelpen.

In Zwolle werd met ontsteltenis gereageerd op het nieuws dat de joodse stadsgenoot was gearresteerd. Volgens zijn buurtgenoten in de Frans Halsstraat was Silberberg puur het slachtoffer geworden van ongeregelde heden in Amsterdam. Burgemeester Van Karnebeek deed de nodige moeite om hem vrij te krijgen. Hij schreef aan de *Sicherheitspolizei* dat Silberberg een Zwollenaar was en dus niet de dupe mocht worden van maatregelen tegen Amsterdamse joden. Maar zijn pogingen waren kansloos. Vanuit kamp Schoorl werd Silberberg eerst naar het concentratiekamp Buchenwald gevoerd. In mei 1941 werd hij getransporteerd naar het Oostenrijkse Mauthausen. Daar bezweek hij op 16 september 1941. Hij was de eerste Zwolse jood die zijn leven verloor ten gevolge van de Nazi-terreur.

De vrees voor een dergelijk lot werd al in het begin van de oorlog gevoeld door Nico Herschel, een joodse Zwollenaar van midden twintig. Hij keek in mei 1941 terug op het begin van de oorlog. 'Bij de Joden was er naast de algemeene beduusdheid een panische ontzetting', schreef hij in zijn dagboek. 'Zij wisten dat het Duitsdom voor hen levensgevaarlijk zou zijn, omdat Joodsch als anti-Duitsch wordt geïnterpreteerd en als zoodanig vijand wordt. Of ze nu vroom, liberaal, gemengd gehuwd, tot een christelijk geloof overgegaan, atheïst, communist of wat ook waren, ieder die Joodsch bloed in zich wist, huiverde. Men was gebrandmerkt, ook al had het gros nooit anders dan oude kleren, metalen, meubelen, scheermesjes, bloemen of fruit verkocht. Ook al was hun negotie enkele schamele guldens waard, ze waren Jood en dus onderworpen aan de generale beschuldiging tegen het internationale Jodendom.'

Thorbeckegracht, joden mochten geen eigen bedrijf en kapitaal meer bezitten, zij mochten alleen door joodse artsen geholpen worden en er werd zelfs een joods ziekenhuis gevestigd in de Voorstraat. De Synagoge behoorde met de scholen aan de Thorbeckegracht 17 en de Voorstraat 41 tot de joodse gebouwen in Zwolle. In de loop van de oorlog werden ze allemaal gesloten. Als laatste het pand aan de Thorbeckegracht 17, vrijwel tegelijk met het joodse ziekenhuis aan de Voorstraat.

Naast deze officiële vernederingen en de afzondering werden joden soms ook het slachtoffer van anti-joods gedrag van hun medeburgers. Enkele malen werden de ruiten van joodse winkeliers beklad met 'Jood' of 'Jude'.

De bovengenoemde maatregelen suggereren een snel opeenvolgende reeks van maatregelen met een doorzichtig doel. Feitelijk verliep het proces echter veel sluipender, zodat de maatregelen op zichzelf leken te staan en niet onderdeel uitmaakten van een bewust geplande ontwikkeling.¹⁶ Hoe dan ook, de ontwikkelingen gingen verder, veel verder. Op 22 en 23 februari 1941 werd in Amsterdam een eerste grote razzia gehouden waarbij ongeveer 400 jonge joden werden opgepakt. Onder hen was de 25-jarige Henri Silberberg uit Zwolle die voor zaken in Amsterdam was.

In andere steden hadden soortgelijke razzia's plaats en ook in die gevallen werden de gearresteerden gedeporteerd en omgebracht. Een eerste razzia in Zwolle, in oktober 1941, had nauwelijks succes, dankzij waarschuwingen van de oud-commissaris van politie Lettinck. Maar het leed zou aan Zwolle niet voorbij gaan. Drie grote razzia's vonden hier plaats, in oktober 1942, in november 1942 en in april 1943. Daarnaast vonden er ook vele individuele arrestaties plaats. De harde cijfers die worden genoemd in het *Herinneringsboek Zwolle 1940-1945* geven het volgende beeld van Joods Zwolle.¹⁷

	<i>Nederlands</i>	<i>Buitenlands</i>	<i>Totaal</i>
Overleefd	243	27	270
Vermoord	406	89	495
Zelfmoord	2	0	2
Natuurlijke dood	31	5	36
Verzetsexecutie	2	0	2
	684	121	805 ¹⁸

Hoe waar zijn woorden waren, bleek in Zwolle voor het eerst in oktober 1941. Op vrijdagavond 10 oktober kreeg commissaris Stienstra opdracht bijna vijftig joodse mannen te arresteren. Ook in Arnhem, Apeldoorn, en de Achterhoek werden rond die tijd razzia's gehouden. Dankzij waarschuwingen van oud-commissaris Lettinck liep de actie op een mislukking uit. Slechts vijf mannen werden gearresteerd, maar op 11 november waren ze allemaal weer vrij. Desondanks ging het zoeken naar de andere personen op de arrestantenlijst gewoon door en hun gegevens verschenen zelfs in het *Algemeen Politieblad*. In november werd het arrestatiebevel ingetrokken en keerden de meeste gevluchte joden terug. Het zoeken naar degenen die ook toen nog weg bleven ging echter door.

Eén van hen, de 39-jarige Salomon Krammer, werd in maart 1942 gearresteerd in Heerde. Vanuit Zwolle werd hij, net als Henri Silberberg, op transport gezet naar Mauthausen, waar hij op 29 juni 1942 overleed. Maar daarvan had men op dat moment in Zwolle nog geen weet ...¹⁹

Het Jodenkwartier in Amsterdam, fatale plaats voor Henri Silberberg.

Na de oorlog

Uiteindelijk zouden dus 243 joodse Zwollenaren en 27 in Zwolle woonachtige Duitse joden de oorlog overleven. 'Samen met de achtergebleven gemengd gehuwden vormden zij een zowel fysiek als geestelijk geslagen gemeenschap.'²⁰ Vijf joodse mannen wendden zich in mei 1945 tot de plaatselijke autoriteiten. Zij gaven aan het te betreuren dat er nog geen commissie in het leven was geroepen 'tot behartiging van de bijzondere Joodsche belangen'. Hun dringende verzoek was, om zo'n commissie alsnog samen te stellen en te voorzien van 'behoorlijke bevoegdheden'. Volgens burgemeester Van Karnebeek was dit echter 'een aangelegenheid van zuiver particulier aard' waar de overheid zich buiten zou houden. Aan de betrokkenheid van de overheid bij het lot van de getroffen en ging hij eenvoudigweg voorbij. Wel liet hij weten dat hij gaarne van dienst wilde zijn als zo'n commissie, vanuit particulier initiatief, zou worden opgericht.

Hoe dan ook, langzamerhand pakten de overgebleven joden de draad weer op. Hun aantal zou in de volgende jaren door vergrijzing, verhuizing of

vertrek naar Israel verder afnemen, maar desondanks bestaat er in Zwolle nog steeds een joodse gemeente en een joodse gemeenschap.

Met de restauratie in de jaren 1984-1989 van de Synagoge in de voormalige Schoutenstraat, thans Samuel Juda Hirschstraat, bereikte de na-oorlogse geschiedenis van de Nederlands-Israëlitische Gemeente Zwolle een keerpunt.

Het joods lyceum was in de jaren 1941-1943 ondergebracht aan de Thorbeckegracht 17, hier op een naoorlogse foto.

Bij operatie wel naar ‘gewoon’ ziekenhuis

Naast de reguliere ziekenhuizen kende Zwolle, waarschijnlijk sinds begin januari 1943, nóg een ‘hospitaal’. Het werd ingericht aan de Voorstraat 41, waar eerder meer dan een jaar lang de joodse ULO en lagere school waren gevestigd.

Op 2 december 1942 werd een lijst opgemaakt met namen van joden die in één van de Zwolse ziekenhuizen of inrichtingen waren opgenomen. In de beide ziekenhuizen werden in totaal dertig patiënten verpleegd en in het Buitengasthuis in de Vechtstraat één. Op 15 december werd in een dagrapport van de commissaris van politie gesproken over beddengoed ‘in jodenwoningen’ dat zou worden gebruikt voor een ‘jodenziekenhuis’.

Saartje Davidson-Jakobs (zie p. 43) was als verpleegster- verzorgster werkzaam in het joodse ziekenhuis. ‘De huishoudelijke leiding van het ziekenhuis was in handen van mevrouw Frieda Broekman, zij was weduwe. Zij ging met haar twee minderjarige zonen Max en Leo ook in de Voorstraat (in het ziekenhuis) wonen. Een andere hulp was Lena van Zuiden, zij was één van de drie dochters van slager Van Zuiden, het tweede kind uit een gezin van vier kinderen. De derde jonge vrouw was Fietje Krammer. Dan werkte in het ziekenhuis nog mevrouw Sanders, zij was de enige echte verpleegster. Als arts kwam in het ziekenhuis dokter Lezer. Dokter Lezer had elders in de stad ook speciaal voor joodse patiënten bij joden een wacht- en spreekkamer gehuurd om hen daar te kunnen ontvangen en behandelen. Als er patiënten geopereerd moesten worden, mochten zij daarvoor in de gewone ziekenhuizen worden opgenomen.

Er waren twee afdelingen: boven de mannen en beneden de vrouwen. In totaal ging het om ongeveer vijftien personen. Ook het personeel was joods. Een groot probleem was, dat joden ’s avonds na acht uur niet meer op straat mochten komen. Het betekende dat er in geval van nood niemand was te bereiken, want er was geen telefoon. De nachtdienst begon om half acht en de verpleegsters- verzorgsters sliepen

Een huwelijk in de gerestaureerde Synagoge, omstreeks 1976.

Er vinden weer regelmatig diensten plaats en het gemeentelven bloeit weer. ‘Maar de Synagoge is ook een monument. Een monument voor de joodse Zwollenaren die niet terugkeerden uit de verschrikkingen van de concentratie- en vernietigingskampen. (...) Van hen zijn de laatste rustplaatsen de massagraven en de asheuvels in en bij de kampen. Voor hen kon niet, naar joods gebruik, een *matseiwah*, een herinneringsteken worden opgericht. Daarom is nu een gedenkteken voor hen aangebracht op de muren van de Zwolse Synagoge. Opdat zij niet vergeten worden.’²¹

's nachts op een bank van de familie Broekman. Op beide afdelingen was een bel, zodat de patiënten zich konden melden. Maar als er hulp van buiten nodig was, kon er niemand worden bereikt.'

Terugdenkend aan haar tijd als verpleegster zei mevrouw Davidson in 1985: 'Het werk in het ziekenhuis was zwaar, maar mevrouw Broekman was als een moeder voor ons, zij heeft het ondanks de beperkte middelen die zij had, fantastisch gedaan.' Toen zij en haar man Dolf op 20 maart 1943 onderdoken, bestond het ziekenhuis nog. Vermoedelijk is het leeggehaald vlak vóór het laatste grote transport op 8 en 9 april 1943. Tot de 75 personen die toen werden getransporteerd naar Westerbork en Vught behoorden ook mevrouw Broekman en haar beide zonen en de beide verpleeghulpen Sophie Krammer en Lena van Zuidema. Mevrouw Broekman en haar kinderen en Lena van Zuiden kwamen in juli 1943 om in Sobibor.²²

Deze joodse lagere school was hier gevestigd tussen najaar 1941 en eind 1942. Met ingang van 1 september 1941 waren joodse kinderen en leerkrachten uitgesloten van het algemeen onderwijs. Daarna werd hier een klein joods ziekenhuis ingericht, omdat joden eveneens waren uitgesloten van de algemene gezondheidszorg.

Voorstraat 41.

De Synagoge aan de Schoutenstraat 8, omstreeks 1960. Het ontwerp van het gebouw in eclectische stijl is van de Zwolse architect F.C. Koch, de voorgevel is ontworpen door diens plaatsgenoot en collega J. Gosschalk. De Schoutensteeg werd in 1989, toen de restauratie van de Synagoge was voltooid, hernoemd in Samuel Hirschstraat, naar opper-rabbin Hirsch (1872-1941).

Nachtwake

*'Wij waren geslagen, doch dat niet alleen,
ook leidingloos waren we.
Als een strootje in de maalstroom.'*²³

Van woensdag 13 op donderdag 14 april 2005 -zestig jaar na de bevrijding van Zwolle- werd in de Synagoge aan de Samuel Hirschstraat en aansluitend in het voormalige gebouw en het gymnastieklokaal van het Gymnasium Celeanum aan de Veerallee een 'Nachtwake' gehouden. In het voormalige hoofdgebouw van de school was vanuit Herinneringscentrum Westerbork een kleine expositie ingericht over het joodse leven tijdens de Tweede Wereldoorlog.²⁴

De Nachtwake was bedoeld om de 499 joodse Zwollenaren te herdenken die tijdens de oorlog zijn gedeporteerd en omgebracht. De locatie van de

school aan de Veerallee was niet zonder reden gekozen. Van 2 op 3 oktober 1942 werd in het gymnastieklokaal bij de school namelijk een groep van 121 joodse gezinnen ondergebracht en vervolgens gedeporteerd 'naar Westerbork en verder'. Binnen twee weken waren de meesten van hen omgebracht.

De Synagoge werd geopend om 18.00 uur, waarna om 18.30 het officiële programma begon met een openingswoord namens de Nederlands - Israëlitische Gemeente door Wil Cornelissen. Na een optreden van Kinderkoor Constantijn onder leiding van Harry Oud en het gebed voor de doden, 'jizkor', door Jaap Cyklik, werden om 19.00 uur de eerste ruim zeven-

tig namen genoemd van omgekomen joodse Zwollenaren. Elk uur werd dit onderdeel herhaald, op beide locaties, totdat de 499 namen waren genoemd. Vervolgens speelde de violist Adriaan Stoet liederen van de cd *Shtil, di nakht iz oysgeshternt* met Jiddische muziek uit ghetto's en concentratiekampen.

Kort na 20.00 uur gingen de deelnemers in een stille tocht naar het Gymnasium Celeanum.²⁵ Tijdens de tocht speelde beiaardier Leon van der Eijk treurmuziek op het carillon van de 'Peperbus', met daarin onderdelen van

een speciaal voor deze Nachtwake gecomponeerd Klaaglied. Onderweg werd een krans gelegd bij de voormalige Veelading, nabij de spoorwegovergang van het Kamperlijntje, de plaats waar de Zwolse joden op transport werden gesteld naar Westerbork. In de muur van het voormalige gymnastieklokaal werd een steen onthuld met de tekst 'Dingen die niet voorbij gaan, 2 en 3 oktober 1942'.²⁶ Woorden ontleend aan de titel van een film op Jacques Presser. In het gymnastieklokaal werd het programma, na een welkom door

directeur Bert Looper van het Historisch Centrum Overijssel, voortgezet met een toespraak van burgemeester H.J. Meijer van Zwolle. José Martin van Herinneringscentrum Kamp Westerbork sprak over de website 'Westerbork-Portretten', die omgekomen joden postuum 'een naam en een gezicht' wil geven. Oud-Zwollenaar Louk Israëls vertelde over zijn onderduikgeschiedenis, zoals hij die had beschreven in zijn boek *De Zorg*. Harry N. Hes, eveneens oud-Zwollenaar, vertelde over zijn ervaringen als onderduiker én als leerling

van het Gymnasium Ceeleum. Jan Veldhuijzen, secretaris van de Stichting Judaica, hield een lezing onder de titel 'De beschaving van een land meet men af aan...'.
27

In de gymzaal werd gemusiceerd en voordragen, vertelden ooggetuigen uit de Tweede Wereldoorlog hun verhaal en werden lezingen gehouden. Ontroerend was het onverwachte verhaal van Iz. (Isaäk) de Groot, die op bijzondere wijze was ontkomen aan deportatie.²⁷ Door de avond en de nacht

heen werd het 'Klaaglied' ten gehore gebracht door de groep Kavorka.²⁸ Het duo 'A libe' bracht Jiddische muziek. Gymnasium-leerlinge Channah van 't Riet, zong en speelde gitaar. Jack Weijkamp en René Postma brachten muziek met teksten ter overdenking.

Ondertussen werden ook hier namen gezegd van omgekomen joodse Zwollenaren. Omstreeks middernacht vond de presentatie plaats van de dvd *Vrijheid*, met een live muziekkuitvoering.²⁹ Wim Coster vertelde het verhaal

van de negen zigeuners die in mei 1944 in Zwolle werden opgebracht en –ook– gedeporteerd naar Westerbork.³⁰ Aron Slob en Jelger van der Lugt, leerlingen van het Greydanus College hielden een presentatie over hun onderzoek naar het joodse ziekenhuis en de joodse school in de Voorstraat. Kort na 02.00 uur 's nachts – terwijl het inmiddels 14 april was geworden – liep het programma ten einde. Maar de dingen, de dingen gingen niet voorbij ...

*'Het moet niet moeilijk gevallen zijn, deze mensen op te pakken en naar Westerbork te voeren; er zullen hier en daar wel enigen ontsnapt zijn, maar de meesten hebben misschien nog de lotsverandering dankbaar begroet, die hen weer met hun gezinnen zou verenigen – wij zullen nog zien, wat daarvan terecht kwam.'*³¹

Het Gymnasium Celeanum en het gymnastieklokaal aan de Veerallee in 1935, vijf jaar na de opening.

Gered door een Duits soldaat

Op 11 augustus 1942 trouwden Adolf ('Dolf') Davidson en Saartje ('Zus') Jakobs. Hij was 23, geboren in het Duitse plaatsje Dülmen, zij nog net 19 en geboren en getogen in Zwolle. Op dezelfde dag huwde ook Betje ('Bepie') Jakobs, de twee jaar oudere zus van Saartje met Maurits (Mozes) Wijnberg. Dankzij de huwelijkse staat zouden ze, zo dachten ze, ondanks hun jood-zijn wel bij elkaar blijven in de oorlog. Amper zes weken later nam het leven van Dolf en Saartje een dramatische wending en, anders dan bij veel andere joodse echtparen, zouden zij inderdaad juist door hun huwelijkse staat bij elkaar blijven. Maar niet alleen daardoor.³²

In Drenthe en Overijssel werden in de eerste dagen van oktober 1942 grote groepen joodse vrouwen, kinderen en om verschillende redenen nog aanwezige mannen opgeroepen, om zich te melden bij de bezetter. De mannen die eerder al naar werkkampen elders in de provincie en ook in Friesland waren gestuurd, werden overgebracht naar Kamp Westerbork. Velen van degenen die nog thuis waren, gaven gehoor aan de oproep en meldden zich in het Gymnasium Ceele aan de Veerallee; gelokt door de hereniging of bang en zonder mogelijkheden om onder te duiken. Ook Dolf en Saartje meldden zich.

Over hetgeen hen in de oorlogsjaren, en direct daarna, overkwam spraken zij zestig jaar lang niet of nauwelijks met derden. 'Het is niet makkelijk om alles wat er die afschuwelijke nacht is gebeurd weer voor de geest te moeten halen. Maar ik zie het als mijn plicht, om al die mensen die het niet hebben overleefd, eindelijk, na zestig jaar, uit de vergetelheid te halen', sprak Saartje Davidson-Jakobs in april 2004.

'De bewuste dag kwam mijn man uit het ziekenhuis, na een meniscus-operatie te hebben ondergaan. Lopen ging nog uiterst moeilijk. 's Middags hoorden wij, dat er 's avonds een razzia plaats zou hebben, maar aangezien wij er nog niet in geslaagd waren een onderduikadres te vinden, bleef ons niets anders over dan te wachten op het onvermijdelijke. 's Avonds hoorden we de voetstappen in de doodstille straat. Er werd gebeld en er stonden twee Nederlandse politieagenten voor de deur. We moesten meegaan, maar zij konden zien dat mijn man onmogelijk kon lopen. Ze wilden echter hun prooi niet laten ontsnappen en lieten een rijtuig

komen, waarmee we naar het gymnasium gebracht werden. Binnen troffen we een afgrijselijke situatie aan. Alle mensen waren in de gymnastiekzaal bijeengegrepen en iedereen moest plat op de grond gaan liggen. Kinderen en ook volwassenen huilden. De Duitse bewakers schreeuwden. Het was een compleet pandemonium.

Na een tijd moest mijn man naar de wc en met moeite leunend op een stok en door mij ondersteund strompelden we er naartoe. Een soldaat hield ons staande en vroeg mijn man wat er met hem aan de hand was. Toen mijn man in vloeiend Duits kon vertellen over z'n operatie, bleek de militair kort geleden dezelfde operatie te hebben ondergaan. Mijn man zei, dat het in zo'n situatie toch zinloos was om naar een werkkamp te gaan. Na even nagedacht te hebben, zei de soldaat dat hij mee naar de uitgang moest gaan. Hij zou dan zorgen voor een auto, die hem naar huis kon brengen. Ik mocht echter niet mee, zodat mijn man zei, dat hij dan ook niet ging. Toen volgde de beslissing; mijn man mocht met de auto weg en ik moest tegelijk wegllopen en wel zo snel mogelijk, aangezien er officieren zouden komen. Mijn man ging weg met de auto en ik moest de neiging onderdrukken om hard weg te hollen. Ik bedacht echter tijdig, dat dit op zou vallen en dwong mezelf om rustig naar huis te lopen.

Het bizarre feit heeft zich dus voorgedaan, dat wij ons leven te danken hebben aan een onbekende Duitse soldaat.'

Bepie Wijnberg-Jakobs en haar schoonmoeder, die eveneens in de gymzaal waren geweest, hadden ook mee gemogen. Maar zij wilden niet, hopen op hereniging met hun mannen. Kort na de thuiskomst van Dolf en Saartje kwam er een buurvrouw aan de deur om te zeggen, dat vader Jakobs en Maurits Wijnberg op het station waren. Zij stonden op perron 15; ook toen al de plaats waar de treinen richting Emmen aankwamen en vertrokken. De beide mannen waren al daarvoor tewerk gesteld in een kamp in Dalfsen en werden die dag teruggebracht naar Zwolle. Op doorreis. Toen Saartje op het perron kwam, zag ze hen in de verte. Maar ze mocht niet meer naar hen toe. De mannen uit Dalfsen werden die zaterdag rechtstreeks op transport gezet naar Westerbork.

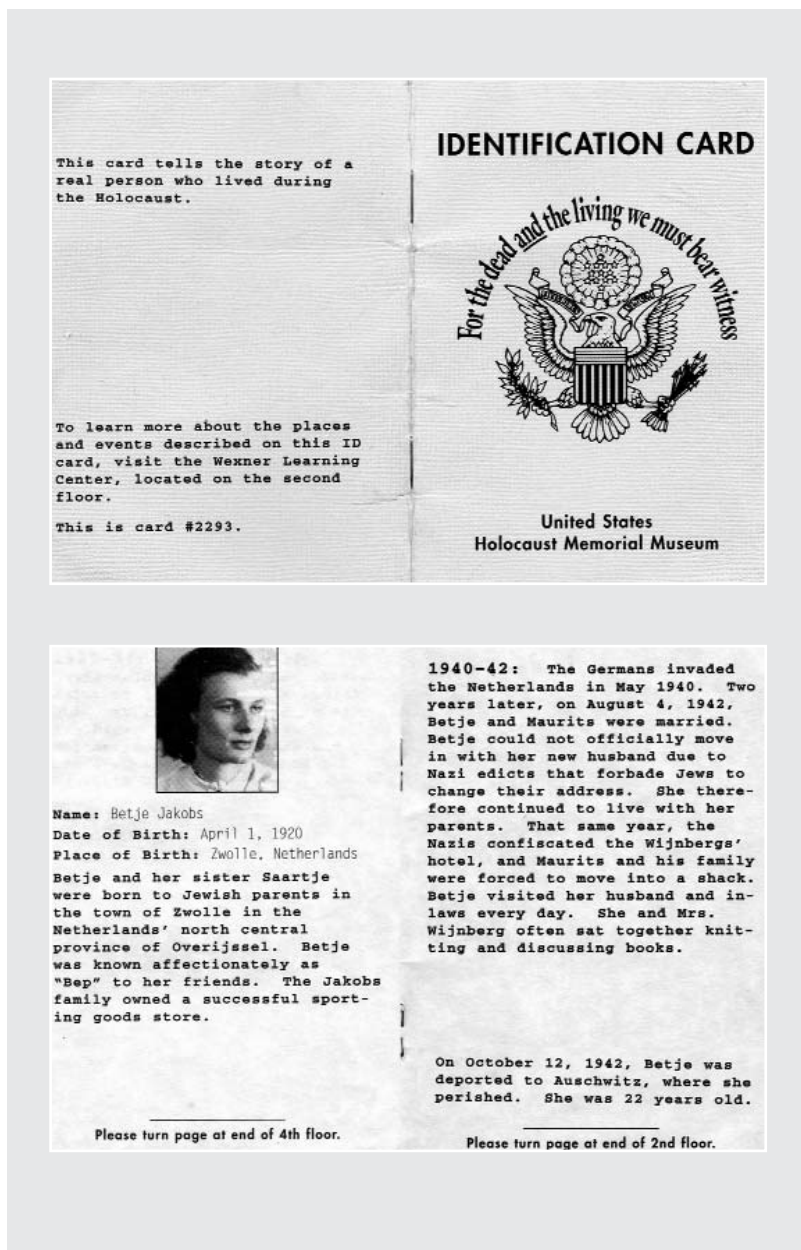
Thuis aan de Venestraat 3 gebeurde er niets. Voorlopig. Wel kwam er twee dagen later een NSB-arts uit Nunspeet langs, in gezelschap van een politieman, om te controleren of de patiënt wel echt een meniscus-operatie

Het pas getrouwde echtpaar Wijnberg-Jakobs op 11 augustus 1942.

Dolf en Sara Davidson-Jakobs, getrouwd op 11 augustus 1942.

had ondergaan. Deze dokter eiste een verklaring van dokter Reinking van het Sophia-ziekenhuis, die Dolf had geopereerd. Toen ze bij hem aankwamen vertelde Saartje -nog voor iemand een woord had kunnen zeggen- wat de bedoeling was. 'Deze man kan onmogelijk lopen,' antwoordde Reinking, 'daar sta ik volledig achter.' Zo was de situatie voorlopig gered. Dolf en Saartje gingen weer naar huis. Onbekend met het lot van de familieleden, die naar Westerbork waren gegaan. Na enige dagen kwam er een geruststellende, althans zo bedoelde, brief van vader Jakobs.

Lieve kinderen

Zoals moeder reeds schreef is hier alles in orde en valt het erg mee en is de stemming uitstekend. Zijn allen bij elkaar en zullen er best doorkomen. Wanneer wij verder gaan is niet bekend. Zusje pas goed op je zelf hoor. Hou je taai mijn kind. Wij komen bij jou terug hoor. Moeder en zus allen geweldig flink. Heb opa even gesproken. Nu beste mensen groet alle bekenden en een dikke kus voor mijn kleintje.

Vader³³

In het Holocaust Museum in Washington zijn voor de bezoekers kopieën beschikbaar van documenten met betrekking tot joodse slachtoffers van de oorlog. Eén van de daar samengestelde boekjes vertelt over het leven en het lot van Betje, 'Beppie', Wijnberg-Jacobs, de zus van Sara Davidson-Jakobs, die in de gymnas-tiekzaal van het Celeanum hoopte op hereniging met haar man Maurits en daarom koos voor de reis naar Westerbork. Zij stierf op 12 oktober 1942 in Auschwitz.

Met het verdere lot van hun familieleden waren zij tot na het einde van de oorlog niet bekend. Een vermoeden, een bang vermoeden, hadden zij wel. In een brief die terecht was gekomen bij mr. Sanders van de Joodse Raad werd geschreven over Beppie Wijnberg op een manier, die voor de goede verstaander weinig te raden overliet: zij was omgekomen. Sanders wilde deze brief niet bekend maken, maar liet zich erover uit in bijzijn van een buurjongetje, waarna de informatie ook bij Dolf en Saartje terecht kwam. Dolf ging naar Sanders in zijn woning aan de Koestraat en eiste inzage, hoewel de advocaat eerst ontkende. Tenslotte gaf hij toe en liet de brief lezen.³⁴

Saartje werd, zonder enige ervaring als verpleegster, in januari 1943 tewerk gesteld in het joodse 'ziekenhuis' in de Voorstraat op nummer 41. Het was door de bezetter ingericht, omdat de joden niet meer in de Zwolse ziekenhuizen mochten verblijven. Dolf zat voornamelijk thuis en deed het huishouden. Alleen van joodse mensen mochten ze bezoek ontvangen. Op bepaalde tijden konden ze boodschappen doen. 'De mensen waren bang, maar je werd wel geholpen.'

Zo woonden ze met hun tweeën in de Venestraat, tot er in maart weer geruchten gingen over een aanstaande razzia. Op de 21ste van die maand

De Bloemendalstraat in 1944, met vluchtende NSB'ers naast de deur van de familie Fransens.

vonden ze wél een onderduikadres; op zolder in de Bloemendalstraat op nummer 13 bij Jo Fransen en haar man Dick, leraar Engels. Zij hadden twee kinderen van vijf en zeven jaar. Dolf en Saartje werden liefdevol in hun gezin opgenomen.

Pal naast het huis van de familie Fransen stond het Kringhuis van de NSB, met de cellen grenzend aan de kamer van de beide onderduikers. Zo, naast het hol van de leeuw, bevonden zij zich op één van de veiligste plaatsen in de stad. Als er weer eens een razzia dreigde, verlieten de Fransens hun huis. 'Want,' zeiden ze, 'dan kunnen ze ons niets vragen.' Fransen was hobby-jager en kende veel boeren in de omtrek, waardoor er extra voedsel viel te regelen. Via dr. Van Wychen kon hij zelfs een soort antibiotica van het merk Dagenan regelen, toen Saartje een keer ziek was. De illegale werker Bertus Meijer kwam langs om persoonsbewijzen voor hen te regelen, voor het geval dat een keer nodig mocht zijn. Eén keer slechts waagden ze zich in de tuin achter het huis, maar voor de rest van de tijd zaten ze binnen.

De twee kinderen Fransen, hoe jong ze ook waren, kenden hun verantwoordelijkheid. Over oom Dolf en tante Saartje spraken zij nooit met hun vriendjes en vriendinnetjes. Wel deden ze soms ongevroegd iets extra's. Op de markt stalen ze soms tomaten en toen er voor het Kringhuis eens een grote partij cokes werd gestort, zorgden zij ervoor, dat er ook een portie verdween richting buurhuis. De stukken waren weliswaar te groot voor de centrale verwarming op nummer 13, maar daarvoor werd wel een oplossing gevonden. Ondertussen regeerde de angst, maar toch ook weer niet elk moment van de dag. 'Je kunt geen twee jaar lang bang zijn.' Tot december 1944, toen het huis van de Fransens werd gevorderd, zaten Dolf en Saartje aan de Bloemendalstraat.

Hun helpers hadden gelukkig wel een nieuw adres om hen onder te brengen. Even verderop, aan het begin van de Sassenstraat, direct naast het oude Stadhuis. Daar konden ze terecht boven de bakkerij van Verrips. De jonge onderwijzer Flip Dirksen, die door het leven ging met een horrelvoet, stelde zijn bovenwoning beschikbaar. Op die manier wilde hij zijn bijdrage leveren aan het verzet tegen de bezetter. Zelf ging hij bij zijn moeder in Ittersum wonen, zodat Saartje en Dolf, samen met nog vier andere onderduikers, een schuilplaats hadden. Op een avond liepen ze naar hun nieuwe adres; zomaar

over straat in gezelschap van Jo en Dick Fransen, zoals ze ook vanaf de Venestraat waren gekomen.

Dolf en Saartje hadden het ook hier goed, 'voor zover je daarover kon spreken.' De bakker zagen ze nooit, maar wel schoof hij zo nu en dan, zonder één woord te zeggen, door een luik in de zolder iets eetbaars naar boven. Tegen het voorjaar konden ze zelfs op het dak zitten, waar ze genoten van de zon. Begin april zagen ze, hoe Duitse soldaten koffers gingen halen bij de lederwareenzaak van Tamse, even verderop in de Sassenstraat. Ook de beschieting van Deventer konden ze op het dak min of meer volgen.

Het mooiste beeld kwam, toen ze op 14 april 1945 een Canadese militair zagen op het dak van het stadhuis, om daar een Nederlandse vlag te planten. Zwolle was bevrijd! Dat grote feest vierden ze beneden, maar al gauw kregen ze dikke voeten, van het lopen op schoenen. Ze waren het niet meer gewend na twee jaar pantoffels, door Dolf zelf gemaakt van velletjes van konijnen die Dick Fransen had geschoten.

Het bittere verdriet kwam, toen de berichten over de omgekomenen Zwolle bereikten. Van de joodse gemeenschap in Zwolle waren 495 mensen vermoord, twee waren er geëxecuteerd wegens verzetsdaden, twee hadden er uit angst en wanhoop zelfmoord gepleegd. Vader en moeder Jakobs-Cohen, Beppie Jakobs-Wijnberg en Betjes man Mozes Wijnberg waren omgekomen in Auschwitz. Evenals Dolfs broer Walter. Moeder Davidson, weduwe van Isidoor Davidson, overleed in Sobibor. Alleen Hanna Davidson was ondergedoken op de Veluwe en had daar bij dokter Van Hees gewerkt in een ziekenhuis, waar ze zelfs Duitse soldaten verpleegde.

Dolf en Saartje pakten het leven weer op, vooral door hard te gaan werken. Met 500 gulden schuld kwamen ze de oorlog uit, maar met onverwachte steun van een bank en veel doorzettingsvermogen slaagden ze erin de sportzaak van de familie Jakobs weer draaiend te krijgen. In 1946 werd hun zoon Hans geboren, die in 1950 werd gevolgd door Donald.

In 1965 sloeg het noodlot opnieuw toe, toen Donald, op weg naar school, het Gymnasium Ceeleum, dood van zijn fiets viel. Een jaar eerder had Hans Davidson op de school aan de Veerallee zijn eindexamen gedaan. Zijn diploma was, zoals de traditie van de school het wilde, uitgereikt in de gymzaal.

Toelatingsexamen

'In deze zaal', vertelde Harry Hes, tijdens de Nachtwake op 13 april 2005, 'deed ik in mei of juni 1947 toelatingsexamen voor het Gymnasium Ceeleum. Een Cito toets avant la lettre. Zo werd onderzocht of onze kennis en vaardigheden, maar vooral kennis, die werd er toen nog ingestampt, toereikend was om deze heilige hallen met enige kans op succes te kunnen betreden. Die kennis had ik opgedaan op de zevenklassige School I, thans de Parkschool, onder de bezielende leiding van meneer De Jong als hoofd der school. Een groepje van de betere leerlingen van de zesde klas, waaronder ik, was in die winter tijdens de buitenschoolse uurtjes door meester Pon, juf Viehoff en meneer De Jong zelf -voor Frans- klaargestoomd om de zevende klas te kunnen overslaan. Vooral kennis dus. Zo konden wij antwoorden op de vraag, langs welke plaatsen men komt als men per trein zou reizen van Groningen naar Middelburg.

Harry Hes, sprekend tijdens de Nachtwake op 13 april 2005.

De Oranje Nassaulaan in de Veerallee, nabij het Gymnasium Coleanum, waar Harry Hes korte tijd woonde, eerst op nummer 1, in het tweede huis op de foto en daarna op nummer 7, even verderop.

Maar langs welke plaatsen komt men als men in een veewagon moet reizen van Zwolle via Westerbork naar Auschwitz of Sobibor? Ik zou het bij God toen niet geweten hebben en zij, die op 3 oktober 1942 deze tocht begonnen in deze zelfde zaal, wisten het ook niet, denk ik. Ik wist zelfs niet, welk drama zich bijna vijf jaar eerder in dit gebouw had afgespeeld. Wat ik in 1942 buiten gezien had, bracht ik anno 1947 niet in verband met deze plek.

Zes jaar lang heb ik in deze zaal gezwoegd en gezweet onder leiding van de legendarische Sjef van der Muur. Ik ben in de touwen geklommen, heb aan het wandrek gehangen, ben de ladders op- en afgegaan, heb en ben achterna gezeten zonder de vloer te raken als we de boel mochten verbouwen tot een apenkooi, we hebben volleybal en handbal gespeeld en nooit heb ik me gerealiseerd, wat er zich op deze vloer ook had afgespeeld.

Vijf promoties in deze zaal later, zes jaar na het toelatingsexamen, in

begin juni 1953, deed ik hier eindexamen. Althans het schriftelijk. Het mondeling was in school. Mijn laatste vak was biologie: De Haas, onsterfelijke motor van de sfeer en de schoolcultuur van toen, initiator en leider van buitenschoolse activiteiten en voortreffelijk docent. Het was mijn laatste vak, slechts oppervlakkig bestudeerd door tijdgebrek en de belachelijke gedachte, dat al die goedgestructureerde lessen nog wel in mijn hoofd zouden zitten. Ik was moe, aan het eind van mijn latijn en had moeite de boog van de examenspanning strak te houden. Stijf van de stress betrad ik het biologielokaal, alwaar ik, in mijn herinnering, op niet één vraag van De Haas en/of de gecommiteerde een zinnig antwoord wist te geven. Ik geneerde me dood, juist tegenover De Haas. Had ik niet bij hem altijd het gevoel gehad, zonder daarover ooit te hebben kunnen spreken, dat ik met hem iets deelde dat hij met anderen niet had? Dat wij beiden iets wisten, dat anderen niet wisten? Dat ik hem niet alleen respect maar ook dank was verschuldigd? Hoe kon ik hem en mijzelf dit aandoen en hem zo teleurstellen?

Ik had een zes. De enige op mijn lijst van zevens, achten en een enkele negen. Hoogstwaarschijnlijk door De Haas bij de gecommiteerde bevochten op grond van mijn schoolprestaties. Dat kan niet anders. In mijn gevoel was dit examen niet meer dan een dikke onvoldoende waarde geweest. Gered door De Haas. Door menéer De Haas dit keer.³⁵

Ik was al eens eerder door een De Haas gered. Door mevrouw De Haas, om precies te zijn.³⁶ Dat was op 3 oktober 1942. Op de avond van 2 oktober 1942, ik was al naar bed, werd ik wakker gemaakt en in het donker naar het huis van de familie Schrale, een ouder echtpaar, op de hoek van de Sophiastreet en de Oranje Nassaulaan gebracht. Dat was maar een paar stappen van Oranje Nassaulaan 1, het huis waar ik op dat moment nog woonde met mijn grootouders Hes en mijn grootvader Bouscher. Het was het huis, dat mijn vader op het nippertje per 1 januari 1942 had kunnen huren, nadat ons huis Melkmarkt 45 op 22 december 1941 per 31-12 was gevorderd. In de loop van juli en augustus waren achtereenvolgens mijn vader, mijn broertje en mijn moeder ondergedoken.³⁷ Mijn grootouders, die een onderkomen hadden gevonden op Rode Torenpolein 8, waren ten tweede male uit hun woning gezet en in ons huis getrokken.³⁸ Dat ik daar toen nog was heeft mogelijk te maken met het feit, dat ik natuurlijk eind augustus

naar school moest. Zo praktisch was mijn vader ook wel. Maar, zo schrijft mijn oom Herbert Bouscher in zijn boek over onze belevenissen, ik -en ik citeer- 'was to be moved at the first hint of trouble.'³⁹

Het moment van 'the first hint' kwam op 2 oktober 1942. Mijn grootvader Bouscher kreeg die dag het bericht van de politie, dat hij zich 's avonds gereed moest houden voor deportatie. En ik werd, 'by prearrangement' zoals mijn oom schrijft, naar de familie Schrale gebracht. Daar sliep ik verder, mij niet bewust van wat er speelde. Wie het geregeld heeft zal ik nooit weten, zoals ik zoveel details nooit zal kennen.

Ik herinner me dat ik de volgende ochtend in een vreemde omgeving ben opgestaan en heb ontbeten. Ik weet niet meer of ik nog naar huis ben geweest, ik herinner me geen enkel afscheid van mijn grootouders Hes, die ik toen voor het laatst heb gezien, noch van opa Bouscher, die simpelweg niet was opgehaald. En die op de avond van 17 november, een uur voordat dat wel het geval was, door zijn zoon in veiligheid werd gebracht. Voor oma en opa Hes kwam het fatale moment op 8 april 1943. Op 7 mei 1943 werden zij te Sobibor vermoord.

Maar op die derde oktober, die zaterdagochtend, verscheen bij de familie Schrale een mevrouw met wie ik mee moest gaan. Ik weet zelfs nu niet, of ik ik toen haar naam heb geweten of die pas later heb gehoord. Ik zat op de bagagedragerbij mevrouw de Haas, mijn hoofd diep in de kraag van mijn jas, mijn wang zo dicht mogelijk tegen haar rug.⁴⁰ Dit om herkenning zoveel mogelijk te vermijden. Er moet een tas of een koffertje zijn geweest, maar dat is uit mijn herinneringsbeeld verdwenen. Zo fietsten wij langs het gevaar, zo scheerden we langs de afgrond, die langs de Veerallee, in de gymnastiekzaal, bij de Veeladingbrug en op het station voor ons was geopend. Degenen die daar liepen met hun bepakking zouden er kort daarna in worden geduwd. Ik besepte niet wat ik zag.

Terwijl ik dit vertel moet ik denken aan een liedje van Paul van Vliet: 'Veilig achterop, bij vader op de fiets, vader is een held en ik weet nog van niets.' Mevrouw de Haas was mijn held en ik wist inderdaad van niets. Ik wist niet eens waar ik heen ging. Ik voelde wel, later in de trein, dat ik ook maar beter niets kon vragen. Eén keer ontglipte de vraag me, het werd me te machtig, maar mevrouw De Haas ontweek hem handig. Dat moest ook wel

met een Marechaussee in uniform tegenover ons op de bank.

De treinen naar het noorden kiezen na Meppel het spoor richting Leeuwarden of richting Groningen. Wij gingen richting Leeuwarden. Alle anderen zijn ongetwijfeld richting Assen/Groningen geleid. Zij gingen de verkeerde kant op, ik de goede. In Heerenveen stapten we uit en we namen de stoomtram naar Sneek. In Sneek liepen we van het tramstation naar een huis aan de kade opzij van de Waterpoort.⁴¹ Dat was klaarblijkelijk het eerste contactadres. Daar zijn we gebleven tot het donker was, waarna we zijn gelopen naar Grootzand 57, het winkel/woonhuis van de familie Van der Goot.

Ik heb geen idee of er die middag vooraf contact is geweest met het beoogde onderduikadres, maar ik betwijfel het. Het moment van aanbellen en het opengaan van de deur herinner ik me goed en mijn gevoel zegt me, dat de verrassing bij de familie compleet was, ook al moet er een soort afspraak zijn geweest. Ik was bij een jong gezin, beide echtelieden 32 jaar oud, een meisje van vier en een jongetje van 11 maanden. Ik als ouder broertje, een 'perfect match'.

Maar dat wist ik toen nog niet, toen ik daar die avond hoogst bevreemd zat rond te kijken. En wat ik ook niet wist, niet kon weten, maar pas veel later van mijn pleegmoeder heb gehoord, is, dat zij na een doorwaakte nacht in puur Godsvertrouwen hebben besloten hun toezegging gestand te doen en mij veiligheid te bieden. Mevrouw De Haas was toen al weer, naar later bleek veilig, terug in Zwolle, bij háár jonge gezin. Terug van een missie, waarvan de goede afloop niet als vanzelfsprekend gewaarborgd was.

Op dit moment en op deze plaats betuig ik respect aan de redders, aan al mijn redders, van wie ik er slechts een aantal heb genoemd. En ik denk met evenveel respect aan hen, voor wie redding niet mogelijk was en die, al dan niet in goed vertrouwen, zich hier hebben gemeld om er de nacht door te brengen. Een lange nacht ... zonder dag.⁴²

WesterborkPortretten

In het kader van de Nachtwake werkten in 2004 en 2005 leerlingen van het, toen al naar de Aa-landen verhuisde, Gymnasium Celeanum aan de zogeheten Westerborkportretten. Voor deze website, een project van Herinneringscentrum Kamp Westerbork, kunnen leerlingen van alle scholen in Nederland 'portretten' aanbieden. Zij schrijven dan aan de hand van bronnenmateriaal een korte biografie van een persoon die tijdens de oorlog in kamp Westerbork heeft verbleven.

In Zwolle kunnen leerlingen hiervoor terecht bij het Historisch Centrum Overijssel. Uiteindelijk kan het verhaal, inclusief eventuele foto's, worden geplaatst op www.westerborkportretten.nl.

Samen vormen de portretten een 'virtueel herinneringsboek'. Op deze wijze kunnen leerlingen, maar ook voormalige kampbewoners, nabestaanden of anderen een bijdrage leveren aan het levend houden van een herinnering die niet mag worden vergeten.

'Stukken betreffende'

Een voorloper van de Westerbork Portretten, zo kan achteraf worden gezegd, verscheen al in 1999. In april 1998 troffen twee bewoners van een pand aan de Oosterstraat 19 tijdens een verbouwing een kist aan die afkomstig was van de Duits-joodse familie Weihl. Historicus Jaap Hagedoorn verrichtte onderzoek naar de geschiedenis van deze familie en zorgde ervoor, dat de kist met inhoud werd ondergebracht bij het toenmalige Gemeentearchief Zwolle, later onderdeel van het Historisch Centrum Overijssel.

Alfred, Grethe en Walter Weihl, zo leerde het onderzoek, hadden zich in 1933, kort na de machtsovername van Hitler, gevestigd aan de Hertenstraat 5. Drie andere leden van de familie Weihl vestigden zich in de jaren dertig eveneens in Zwolle. Zij maakten deel uit van de ongeveer negentig Duitse joden die in 1941 in Zwolle werden geteld. Alfred Weihl begon een leerfabriekje aan de Thorbeckegracht. Zijn vrouw Grethe was 'een erudiete, filosofische en moderne vrouw die

Zigeuners op transport gezet

Zonder veel omhaal van woorden meldde een politiedagrapport in mei 1944 dat die dag in Zwolle een zigeunerfamilie was opgepakt. 'Gearresteerd in opdracht van de Sipo Den Haag de zigeuner G. Steinbach met vrouw en kinderen in samenwerking met de Deutsche Polizei, omdat alle zigeuners de Duitse nationaliteit hebben. Ze zullen naar Westerbork getransporteerd worden.'

Twee dagen na hun arrestatie op 17 mei werd de woonwagen van de Steinbachs van de Deventerweg naar de Gemeentelijke Reinigingsdienst aan de Rembrandtlaan gebracht. De deuren werden afgesloten en verzegeld. Enkele goederen, waaronder het paardentuig, werden ter bewaring overhandigd aan de bedrijfsvoerder. Het uniform en de uitrusting van Georg Steinbach, van wie staat vermeld dat hij in Duitse dienst was, gingen naar de Ortskommandantur.

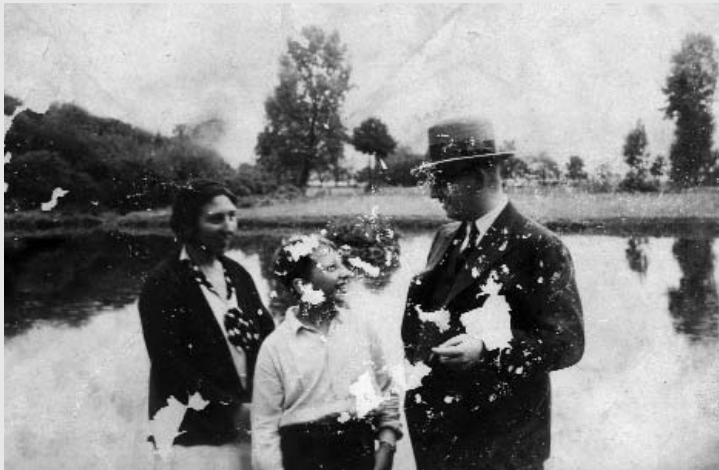
Pijnlijk nauwkeurig is via de archiefstukken te volgen hoe het de negenkoppige familie in mei 1944 verging. Op de dag van hun arrestatie werden ouders en kinderen om kwart over negen 's avonds ingesloten op het politiebureau aan de Lombardstraat. Het geld dat ze bij zich hadden, 225 gulden en 82 cent, werd hen afgenomen. Op 18 mei om zeven uur in de ochtend - Anna Steinbach- Mettbach was die dag jarig, ze werd 44 jaar - verschenen

Gemeentelijke Reinigingsdienst aan de Rembrandtlaan.

thuis les gaf in Ivrriet en Engelse handelscorrespondentie. Van beroep was zij lerares Engels, Frans, Duits en muziek.' Hun zoon Walter ging in Zwolle naar de HBS. Hij was ook keeper in de jeugd bij PEC en van 'voetbalclub Korenbloemstraat en omgeving'. Walter Weihl, die in 1940 uit Zwolle was vertrokken, kwam in april 1943 in Auschwitz om het leven. Zijn ouders gingen van Zwolle naar Westerbork en verder en stierven eveneens in Auschwitz, in oktober 1943.

Na een oproep in de *Zwolse Courant* bleken sommige Zwollenaren de familie Weihl nog te hebben gekend en dat leverde tal van getuigenissen op. De familie werd ook onderwerp van een digitale tentoonstelling van het Gemeentearchief Zwolle, die eveneens de nodige reacties opleverde. Al wat nog rest van hun leven in Zwolle zijn de 'stukken betreffende de familie Weihl' én herinneringen van hun tijdgenoten. De papieren, de foto's en de reacties vanuit het publiek vullen met elkaar precies één archiefdoos, die wordt bewaard in het Historisch Centrum Overijssel.⁴³

Walter Weihl, midden, met zijn vader Alfred en zijn moeder Grethe in 1932, vlak voor hun vertrek uit Duitsland.

ze op het appel, inclusief de tweejarige Peter Paul en de driejarige Heinrich. Een kwartiertje later werd koffie en brood verstrekt. Om half negen vertrok het gezin onder begeleiding van vier politiemannen naar Westerbork. Keurig om twee uur 's middags waren de agenten weer terug, is in het rapport van die dag te lezen.

De Zwolse politie was met het ingrijpen wat aan de late kant. Al op 14 mei 1944 namelijk was vanuit Den Haag een telegram verstuurd aan alle politiekorpsen met de opdracht in Nederland verblijvende personen 'die het kenmerk van zigeuners bezaten' op 16 mei naar Westerbork te brengen. Om 20.00 uur die dag moest iedereen, 'alle kinderen inbegrepen', daar aanwezig zijn. Elders in Europa voltrok zich eenzelfde proces.

Hoeveel zigeuners in de Tweede Wereldoorlog zijn vermoord is niet bekend, maar hun aantal wordt geschat op vijfhonderdduizend tot een miljoen. De Nazi's hebben geprobeerd de zigeuners volledig uit te moorden, omdat die in hun ogen tot een minderwaardig ras behoorden en crimineel waren. Vanuit heel West-Europa werden zigeuners, waarvan velen behoorden tot het volk van de Sinti of de Roma, opgepakt en gedeporteerd naar de vernietigingskampen. In Auschwitz misbruikte kamparts dr. Mengele Sinti- en Roma-kinderen voor zijn medische experimenten, tot in juli 1944 werd besloten de zigeunerafdeling op te ruimen. In de nacht van 1 op 2 augustus 1944 werden 2800 Sinti en Roma vergast.

Of zich onder hen ook de negen leden van de Zwolse familie Steinbach - Georg (47), Anna (44), Elvira (23), Peter Paul (2), Heinrich (3), Anna (geboren Koningsteede, 19), Wendeli (15), Heinrich (9) en Katharina (7) - bevonden, is zeer de vraag. Op 19 mei stond in Westerbork een trein gereed om 208 joden en 245 zigeuners af te voeren, maar hun namen ontbreken op de transportlijst van Westerbork. Hoe dan ook vertrok de trein om één uur 's middags richting Auschwitz/Birkenau.

Eén naam is wel onlosmakelijk met dit transport verbonden, die van Settela Steinbach, een meisje met een veel voorkomende achternaam in de zigeunerwereld. Settela's gezicht is wereldwijd bekend geworden door een film die is gemaakt in Westerbork, waarin ze met haar hoofddoek op gedurende enkele seconden tussen de deuren van een wagon te zien is. Zij kwam op 31 juli 1944 om in Auschwitz.⁴⁴

Niet voorbij

*'Vruchten en bloemen dragen op elke grond,
waar men geplant is, zou dat niet de bedoeling zijn?'⁴⁵*

In de *Zwolse Courant* van 15 april 2004 verscheen een artikel onder de titel 'Zwarte bladzijde is nog een witte vlek'.⁴⁶ Aanleiding was het in 2003 verschenen jubileumboek over het Gymnasium Celeanum, waarin werd gesproken over de tragische gebeurtenissen op 2 en 3 oktober 1942. Het 'voorportaal van de hel' had zich voor een grote groep Zwolse joden bevonden in een in 1930 gebouwd gymnastieklokaal, waar vele honderden schoolieren hun lichamelijke oefening hadden gehad, waar eindexamens waren gehouden, diploma's uitgereikt en andere feestelijke gebeurtenissen plaats hadden gevonden. En nog zouden vinden.

De simpele reden om de deportatie van een grote groep joodse Zwollenaren vanuit dit gebouw te laten plaatsvinden, was gelegen in de locatie: een rustige plek, ruimte, vlakbij de spoorlijn. Bovendien stond het voor die tijd moderne gymnastieklokaal in het week-end leeg. De leerlingen hoefden nauwelijks, of wellicht helemaal niet, te merken wat er zich had afgespeeld in de vrijdagnacht en de zaterdag vóór zij op maandag weer naar school gingen. Op zondag, of zelfs nog op zaterdagavond, kon de boel worden schoongemaakt en op 5 oktober leek het weer alsof er niets was

gebeurd. De school kreeg ook nadien nog onverwachte bezoekers. Zo werd het gebouw door de Duitsers gevorderd om onderdak te bieden aan spitters voor de IJssellinie en diende het gebouw ook als hospitaal. Maar op 4 september 1945 konden de lessen worden hervat. Het leven op school ging weer zijn gang. 'Andere zaken vroegen de aandacht.' Het gebrek aan lesmateriaal, aan

De Rozenboom in het najaar van 2008.

brandstof, vervoersproblemen, de eerste schoolkampen, de heroprichting van de ZGB, nieuwe leraren en leraressen, een nieuwe rector; in het gymnastieklokaal werd voor het eerst in de Zwolse geschiedenis volleybal gespeeld. Over de oorlog werd niet of nauwelijks meer gesproken. De zwarte bladzijde bleef een witte plek, ook in de decennia nadien. De school verhuisde in 2003 naar de Zoom in de Aa-landen, het hoofdgebouw en het gymnastieklokaal kregen nieuwe eigenaren en nieuwe bewoners.

Naar aanleiding van het krantenartikel werden op 20 april 2004 raadsvragen gesteld. De suggestie vanuit het Historisch Centrum Overijssel en het Gymnasium Celeanum om voor de gedeporteerde en omgekomen joden een gedenksteen op te richten, of een plaquette aan te brengen op de voormalige gymnastiekzaal van de school, werd daarbij overgenomen.

Uiteindelijk leidde een en ander ertoe, dat de Gemeente Zwolle en de nieuwe eigenaar van het gebouw, DLH Ontwikkeling / Schagen, gezamenlijk zorgden voor de financiering van een kunstwerk. Het zou worden gemaakt door beeldend kunstenaar Iris Le Rütte, die ook al had getekend voor een ensemble van kunstwerken bij de brug over de Willemsvaart. Tijdens de Nachtwake van 13 en 14 april 2005 was, zoals hiervoor beschreven, al een gedenksteen onthuld in de muur van het gymnastieklokaal. Het kunstwerk 'De Rozenboom' werd op 3 oktober 2008, in aanwezigheid van een groot aantal belangstellenden onthuld.

De plaquette in de voormuur van het voormalige gymnastieklokaal van het Gymnasium Celeanum, die herinnert aan de gebeurtenissen na de razzia in oktober 1942, toen 121 gezinnen uit Zwolle en Zwollerkerspel op deze plaats bijeen werden gedreven.

Iris Le Rütte

Iris Le Rütte werd in 1960 geboren te Eindhoven. Zij volgde haar opleiding aan de Amsterdamse Academie voor Beeldende Vorming en de Rijksakademie voor Beeldende Kunsten. Oorspronkelijk tekende en schilderde ze voornamelijk. Tegenwoordig publiceert ze ook poëzie. Haar tekeningen worden regelmatig afgebeeld in tijdschriften en boeken. Jarenlang werkte zij voor NRC Handelsblad.

Maar ook is zij beeldhouwer. ‘Toen ik mijn eerste beeld maakte, ontstond er een soort euforische stemming. De driedimensionaliteit was geweldig, er ging een wereld voor me open. Als je goed kijkt, zie je trouwens wel wat mijn oorsprong is: de monumentale bronzen dromedarissen op het viaduct bij het Amstelstation in Amsterdam zijn eigenlijk een wandelende tekening. En niet voor niets is het silhouet in mijn werk heel belangrijk.’⁴⁷

De openbare ruimte is een terrein waar ze zich thuis voelt en waar ze een eigen visie op heeft. ‘Een beeld in de openbare ruimte moet niet heilig zijn. Er bestaat een interactie tussen beeld, omgeving en samenleving. Ik stel me altijd voor wat de mensen in die omgeving gaan doen met het beeld. Gaan ze erop zitten? Gaan ze er voetballen? Hangen ze er hun jas op?’⁴⁸

Haar grote bronzen beelden zijn te vinden op diverse plaatsen in Nederland.

Ze doen denken aan droomvoorstellingen. ‘Haar visuele verhalen zijn tegelijkertijd realistisch en ongewoon, doordacht en dartel, zowel spannend als troostend. Universele thema’s als smart, liefde en verlossing, vandaag de dag tot op de graat afgelikt, spelen hier weer hun originele, verheffende rol: de beschouwer verlossen uit het corselet van alledag. Zij voorziet eenieder van de sensitieve beschermengel Kunst.’ Iris Le Rütte wil ‘de gewone wereld ongewoon laten zien.’⁴⁹

Doorgaans ontstaan haar beelden spelenderwijs. ‘Ik ben soms zelf verbaasd over wat er onder mijn handen groeit. Ik denk vaak aan wat Rilke zei: “kunst komt voort uit innerlijke noodzakelijkheid.” Dat is hetgeen waardoor je gedreven wordt.’⁵⁰

Figuratie bestaat voor haar niet zonder abstractie. ‘Zoals voor zo veel dingen geldt: hoe minder, hoe meer. Wat weg kan, haal ik weg.’ (...) Ik wil vooral dat mijn beelden gelaagd zijn en zich langzaam voor iemand “ontvouwen”

zonder hun mysterie te verliezen. Ik krijg veel brieven en e-mails. Zoals van een oude man uit Zwolle. Zijn vrouw was net overleden. Hij schreef dat hij elke avond met haar over de Veerallee bij de Willemsvaart naar mijn beelden daar wandelde en dat hij nog voor zijn dood contact wilde hebben met de maker daarvan. Dat roert me.’⁵¹

De bronzen takken van de bijna 4 meter hoge en brede Rozenboom reiken bevrijdend en tegelijkertijd wanhopig ten hemel. Twee rode rozen lijken als kussen in de boom hoop en liefde te symboliseren tussen de andere, herfstkleurige, rozen. Inspiratiebron voor het beeld van Iris Le Rütte was een tekst uit het dagboek van Etty Hillesum, die werden geschreven op 2 oktober 1942, de dag waarop 121 joodse gezinnen uit Zwolle en Zwollerkerpel in het gymnastieklokaal van het Gymnasium Ceeleum bijeen werden gedreven: ‘Vruchten en bloemen dragen op elke grond, waar men geplant is, zou dat niet de bedoeling zijn?’⁵²

Noten

- 1 Dit schreef Selma Danneboom – Katz, die in de oorlog haar gehele familie – echtgenoot, dochter met man en twee kinderen, en zoon verloor. Informatie Harry N. Hes. In het Historisch Centrum Overijssel wordt een digitale versie bewaard van het album dat zij en haar man 7 mei 1942 kregen aangeboden bij hun veertigjarig huwelijksfeest. Het bevat tal van foto's en dichtregels van personen die korte tijd later werden gedeporteerd en omkwamen in een concentratiekamp.
- 2 J. Presser. *Ondergang. De vervolging en verdelging van het Nederlandse Jodendom.* 's-Gravenhage 1965, vii.
- 3 Geciteerd uit *Das Brandopfer* van Albrecht Goes in: Presser. *Ondergang*, 5.
- 4 Presser. *Ondergang*, 8.
- 5 I. Vierstraete-Erdtsieck. *De Jodenvervolging in Zwolle – geschiedenis van de Joden te Zwolle tussen 1933 en 1946.* Wezep 1985. (Scriptie MO-B). J. Hagedoorn, W.A. Huijsmans, I. Wormgoor, A. van der Wurff. *Als een stootje in de maalstroom. Zwolle tijdens de tweede wereldoorlog.* Zwolle 1985, 89-111, 112-125. K. Ribbens. *Bewogen jaren. Zwolle in de Tweede Wereldoorlog.* Zwolle/Kampen 1995. Jaap Hagedoorn en Marco Groen. *Gids langs de geschiedenis van joods Zwolle.* Zwolle 1999. David Stibbe en Jaap Hagedoorn (m.m.v. Anneke van der Baan en Eddy de Weerd). *Herinneringsboek Joods Zwolle 1940-1945.* Zwolle 1995.
- 6 Paul Harmens. *Zwolle in oorlogstijd.* Met een voorwoord van Igor Cornelissen en m.m.v. Jaap Hagedoorn en Aranka Meijerink-Wijnbeek. Utrecht 1994.
- 7 Stibbe en Hagedoorn. *Herinneringsboek*, 5.
- 8 Idem, p. 6.
- 9 Dit stuk van de hand van Wim Coster verscheen op 14 februari 2005 als onderdeel van een reeks van zestig verhalen, over zestig maanden oorlog, na zestig jaar, die in de maanden vóór 14 april van dat jaar verschenen in de Stentor. Het was een samenwerkingsproject waarbij journalisten van de Stentor en medewerkers van het Historisch Centrum Overijssel dagelijks een onderwerp uit één van de oorlogsmaanden voor hun rekening namen.
- 10 Stibbe en Hagedoorn. *Herinneringsboek*, 6-7.
- 11 Deze joodse werkkampen vormen een relatief onbekend stuk geschiedenis van de Tweede Wereldoorlog. De website www.joodsewerkkampen.nl wil inzicht bieden in die geschiedenis en daarmee ook een aanzet geven tot het vergaren van nieuwe feiten, materialen en kennis over de joodse werkkampen. Naast een algemeen historisch overzicht van de kampen bevat deze website een opsomming per provincie. Daarbij wordt van elk werkkamp niet alleen een overzicht gegeven van de geschiedenis, maar ook van de sporen in het landschap, de

monumenten en de aanwezige materialen in archieven. De website is gefinancierd door het Herinneringscentrum Kamp Westerbork en inhoudelijk tot stand gekomen door een samenwerking tussen het Herinneringscentrum en verschillende werkgroepen/stichtingen die zich bezighouden met joodse werkkampen. In het Historisch Centrum Overijssel was in de eerste helft van 2009 een tentoonstelling te zien, gemaakt door leerlingen van groep 7 van de Prins Mauritschool in Staphorst, over de joodse werkkampen in de Gemeente Staphorst, nadat deze in 2008 was vertoond in het onderkomen van de Historische Vereniging Staphorst. Het project won de Overijsselse Onderwijsprijs 2008.

- 12 Zie voor dit onderwerp: Iet Vierstraete Erdtsieck. 'De joodse Duitse vluchtelingen in Zwolle, 1933-1943.' In: Hagedoorn, Huijsmans, Wormgoor, Van der Wurff. *Als een stootje in de maalstroom*, 89-111.
- 13 Presser. *Ondergang*, 5.
- 14 Ribbens. *Bewogen jaren*, 218.
- 15 Presser, *Ondergang*, 41.
- 16 Stibbe en Hagedoorn. *Herinneringsboek*, 10-11.
- 17 Stibbe en Hagedoorn, *Herinneringsboek*, 15.
- 18 'Bij de vaststelling van deze aantallen is uitgegaan van het halachische (religieus-wettelijke) criterium, dat iedereen met een joodse moeder joods is.'
- 19 Zie noot 9, de Stentor, 26 januari 2005.
- 20 Stibbe en Hagedoorn, *Herinneringsboek*.
- 21 Stibbe en Hagedoorn. *Herinneringsboek*, 3.
- 22 Zie noot 9, de Stentor, 15 maart 2005.
- 23 Nico Herschel in zijn dagboek op 15 mei 1940. Jaap Hagedoorn. 'Een mens die jood was. Dagboekantekeningen van Nico Herschel (1915-1943).' In: Hagedoorn, Huijsmans, Wormgoor, Van der Wurff. *Als een stootje in de maalstroom*, 119.
- 24 De Nachtwake 'Van Zwolle naar Westerbork en verder', op 13 en 14 april 2005 in de Synagoge aan de Samuel Juda Hirschstraat en in de voormalige gymzaal van het Gymnasium Celeanum, werd mede mogelijk gemaakt dankzij bijdragen van: Bouwbedrijf Salverda, deltaWonen, DLH Ontwikkeling, Gemeente Zwolle, Gymnasium Celeanum, Herinneringscentrum Kamp Westerbork, Historisch Centrum Overijssel, Huiswerkinstituut Nijman, Nederlands-Israëlitische Gemeente Zwolle, Provincie Overijssel, Scoutinggroep Jan Lijding, Schavast, Stichting Judaica, Wijkvereniging Veerallee en vele particulieren. Zie voor dit onderwerp ook: Wim Coster. *Metamorfozes. Een geschiedenis van het Gymnasium Celeanum.* Zwolle 2003, 53.
- 25 Stille tocht van de Synagoge aan de Samuel Hirschstraat naar het voormalig Gymnasium Celeanum. Route: Samuel Hirschstraat, Nieuwe Markt, Sassenstraat, Park

Porgietersingel, Nieuwe Havenbrug, Park Eekhout richting Emmawijk, Westerlaan, spoorlijn, Veerallee.

- 26 De woorden zijn ontleend aan de titel van een film van Philo Bregstein uit 1970, over het leven van prof. dr. Jacques Presser (1899-1970).
- 27 Zie www.westerborkportretten.nl > De Groot > anderen > zoeken > De Groot
- 28 Kavorka: Lucy Legeland (zang), Rata Kloppenburg (cello), Maaike Gerritsen (viool), Marleen van Hout (dans).
- 29 Presentatie dvd 'Vrijheid' onder begeleiding van Kees Weurman (piano), Annie Klok Godschalk (viool), Vincent Bergervoet (saxofoon), Roelof van der Meer (saxofoon), Gert Oosterwijk (saxofoon) en Remco Wijndans (baritonsaxofoon).
- 30 Zie pagina's 53, 55.
- 31 Presser. *Ondergang*.
- 32 De informatie over de heer en mevrouw Davidson-Jakobs, overleden in 2004 en 2008, te Zwolle is ontleend aan verschillende gesprekken die de auteur in april en mei 2004 met hen voerde. Deze gesprekken resulteerden in een radio-uitzending via RTV Oost op 4 mei 2004. Zie ook: Michael Amsman. 'Zwarte bladzijde is nog een witte vlek.' In: *Zwolve Courant*, 15 april 2004. Het verhaal over de redding door een Duits soldaat verscheen eerder in: Steven ten Veen, Michael Amsman en Wim Coster. *Na zestig jaar: zestien verhalen over verwerken en herdenken.* Zwolle 2005.
- 33 Deze brief werd gepubliceerd in *Vierstraete-Erdtsieck, De Jodenvervolging*, als bijlage 5.
- 34 Zie voor deze brief: Stibbe en Hagedoorn. *Herinneringsboek*, 12-13.
- 35 Roelof Horreüs de Haas, geb. Bergum 1904, leraar biologie aan het Gymnasium Celeanum te Zwolle.
- 36 Gerdine Horreüs de Haas-Spruit, echtgenote van Roelof.
- 37 Vader op 13 juli 1942, moeder op 17 augustus en broer Abel kort daarvoor.
- 38 Achteraf bezien zijn de gedwongen verhuizingen misschien ons geluk geweest. Mijn grootouders kwamen te wonen op Rode Torenplein 8, de beletage van het huis, waar op de eerste etage de familie Stins woonde, een echtpaar van middelbare leeftijd zonder kinderen. Er ontstond vanaf het eerste moment een vertrouwensrelatie, het bleken mensen met een grote mate van compassie met ons. Zij bleken bereid als communicatieknooppunt te fungeren voor de familie, die gaandeweg verspreid ondergedoken raakte. Zij hebben die rol tot aan de bevrijding vervuld. En zij hebben mijn grootouders tot op het laatste moment bijgestaan. Hetzelfde geldt voor de familie Koerselman, Oranje Nassaulaan 3, onze directe burens, die wij van meet af aan leerden kennen als uit het goede hout gesneden. Mogelijk hebben zij een

rol gespeeld bij mijn reddingsoperatie. Zij kenden immers de buurt.

- 39 H. Boucher. *A miracle of survival, a Holocaust Memoir*, Judah L. Magnes Museum, Berkeley, California 1997. Diverse passages 54-72. N.B. Boucher is de Angelsaksische schrijfwijze van de naam, die in het Duits en het Nederlands wordt geschreven als Bouscher.
- 40 Wouker, p. 70, schrijft: 'Mrs. De Haas who walked with him to the train station....'; in mijn herinnering fietsten we, dat lijkt me ook het meest waarschijnlijk. Lopen was nog veel gevaarlijker.
- 41 In een gesprek met Hans de Haas op 29 maart 2005 vertelde deze mij (Harry Hes), dat dit naar alle waarschijnlijkheid de woning is geweest van de familie Beekhuis, verwanten van de familie De Haas. Hiermee is mogelijk ook de vraag beantwoord van het waarom van nu juist mevrouw De Haas als mijn begeleider. Iemand moet hebben geweten, dat zij Sneek goed kende, aan niemand de weg hoefde te vragen en er een pied-a-terre had.
- 42 De tekst werd besloten met 'Requiescant', mogen zij rusten, waarmee ook Presser zijn *Ondergang* besloot.
- 43 HCO. Toegang 1188. Familiearchief Weihl. De kist werd gevonden door Frank de Jonge en Jessica Zonnenberg, pas drie jaar nadat zij het huis hadden gekocht.
- 44 Zie noot 9, de Stentor 2 april, 2005.
- 45 Uit het dagboek van Etry Hillesum, 2 oktober 1942. Etry Hillesum (Middelburg 15-01-1914 / Auschwitz 30-11-1943) liet een indrukwekkend literair oeuvre na, dat bestaat uit een dagboek en vele brieven. Het was haar wens, dat deze geschriften zouden worden gepubliceerd. Pas in 1981 echter, ging deze wens in vervulling met de publicatie van Het verstoorde leven: dagboek van Etry Hillesum, 1941-1943. Het boek bevat een door uitgever J.G. Gaarland gemaakte selectie uit Etry's oorspronkelijke geschriften. Het boek werd door vele uitgeverij geweigerd, maar werd al snel na de publicatie een groot succes en is in vele talen vertaald.
- 46 Michael Amsman. 'Zwarte bladzijde is nog witte vlek'. In: *de Stentor*, 14 april 2004.
- 47 Bas van Nooten. 'Ik wil de gewone wereld van een ongewone kant tonen.' In: *Beelden aan Zee* 02. 2008.
- 48 Idem.
- 49 P.Y. de Vries: In: *Zielzalf, een beeldnovelle*, Amsterdam 2000.
- 50 Van Nooten: *Beelden aan Zee*.
- 51 Zie voor Iris Le Rütte: www.irislerutte.nl en het boek: *Sculpturen. Openbare ruimten. Tekeningen. Gedichten.* Utrecht 2007. Voor haar beelden in Zwolle: www.beeldeninzwolle.nl.
- 52 Zie noot 45.

* Flappen: Ribbens, Bewogen jaren, 234 en 343.

ILLUSTRATIEVERANTWOORDING

Annelotte Coster: 24.
 Collectie Davidson (Californië-Zwolle):
 15, 40-41, 42, 44.
 Collectie Historisch Centrum Overijssel:
 omslag (voorplat en achterplat) 9, 10, 11,
 Joos Lensink: 26-35 (33x), 47.
 Marlies Mencke: 57, 62-63, omslag.
 Mevr. Naberhuis Maazen: 6.
 Frans Paalman: 56-57, 58, 64 (rechts).
 Presser. *Ondergang*: 4, 20.
 13, 14, 21, 23, 24, 25, 36-37, 38, 40, 41,
 44, 47, 48, 54, 56, 62, 63.
 Erven Reinking: 2-3.
 Iris Le Rütte: 1, 61.

Omslag: De familie Jakobs uit de Koe-
 straat 25a, bestaande uit de handelsreizi-
 ger Herman Jakobs, zijn vrouw Sophie
 Jakobs-ten Brink, hun dochters Betje en
 Minna en hun zoon Israël. De foto is geno-
 men kort voor zij onderdoken. Uiteindelijk
 werden zij gearresteerd op hun onderduik-
 adres, Julianastraat 16. Alleen Betje (links)
 overleefde de oorlog. De overige gezinsle-
 den kwamen eind 1944 en begin 1945 om
 in Duitsland en Polen.

COLOFON

Dit boek is samengesteld uit enkele in 2005
 verschenen en in het notenapparaat ver-
 melde publicaties van de auteur (de brochu-
 re 'Van Zwolle naar Westerbork en verder',
 artikelen in de Stentor en een bijdrage aan
 het boek na zestig jaar). Deze werden aan-
 gevuld met nieuwe teksten en illustraties.

Deze uitgave werd mede mogelijk dankzij
 bijdragen van:
 deltaWonen deltaWonen

Huiswerkinstituut Nijman
 Nederlands-Israëlitische Gemeente Zwolle
 Wijkvereniging Veerallee

Tekst: dr. W. Coster
Vormgeving: Frank de Wit
Uitgave: © Historisch Centrum Overijssel,
 2009.

ISBN: 978-90-72306-41-8
 NUR: 686

S.E. & O.

